

Dr. Endrefi Istvánné

GONDOLATOK A MAGYARORSZÁGI ANALFABÉTIZMUS TÖRTÉNETÉBŐL

Bár csak az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus határozta el, hogy a jövőben a népszámlálások kérdőpontjai közé fel kell venni a népesség írni-olvasni tudására vonatkozó kérdést, Magyarországon már évekkel korábban felismerték ennek jelentőségét, amikor az 1869. évi XVII. tc.-kel elrendelt és 1870. januárjában végrehajtott első népszámlálásunk kérdőívére felkerült a „Tud-e írni, olvasni?” kérdés.

Az alkotmányos függetlenséget és politikai önállóságot visszanyert Magyarország 1867. márciusában kinevezett első felelős kormánya egyik leglényegesebb feladatának tekintette, hogy a „Szent István koronájának uralma alá tartozó országok” népeiről az eddigi adatgyűjtéseknél bővebb és kimerítőbb statisztikai adatokat szerezzen a népesség pontos számán kívül az egyének testi és szellemi, vallási és nemzetiségi, egymáshoz és a társadalomhoz fűződő viszonyának, stb. minőségéről. Addig ugyanis az osztrák császári közigazgatás és magyarországi helytartótanácsa által lebonyolított korábbi népösszeírások többnyire csak az adóztatás vagy a sorköteles katonák számbavétele céljából készültek

A „nép műveltségi foka” vonatkozásában lehangoló statisztikai eredmény született: 1870-ben a történeti Magyarország (mely Erdélyen kívül magában foglalta Horvát-Szlavonországot, Fiumét és a határőrvidékeket) hat éven felüli lakosságának 68.7 %-a sem írni, sem olvasni nem tudott! Szűkebb értelemben: Magyarországon ez az arány 61.01 % volt, Erdélyben 78.67 %, Horvát-Szlavóniában pedig 84.10 %.

Még 1920-ban is - félszázaddal azután, hogy törvénybe iktatták az általános népoktatási kötelezettséget - 1.093.000 a hat éven felüli analfabéták száma az alig 8 milliós népességhez viszonyítva.

Nyilvánvaló, hogy az analfabétizmus ilyen kirívóan magas voltának okai elsősorban történelmünkben keresendők.

Nyolcszáz éven keresztül az alsófokú népoktatás, egyáltalán az írás – éppen úgy, mint Európa többi államában, nálunk is – kizárólag az egyház monopóliuma volt, mivel írni és olvasni eleinte csupán a papok, közülük is csak a legképzettebbek tudtak. Az írás ily módon az egyház hatalmának abban az időben jelentős fegyvere volt.

A kutatások szerint ugyan az Árpád-házi királyok közül egyedül csak Könyves Kálmán tanult meg rendesen írni-olvasni, azonban már Szent István is tudatában volt ezen ismeretek elsajátításának fontosságával, amikor elrendelte: 10-10 falu együtt építsen templomot, parókiát és iskolát.

A papokat képző székesegyházi (káptalani) és a szerzeteseket képező monostori iskolák mellett plébániai iskolák működtek, ahol a papok a híveket a hit leglényegesebb tételei mellett imákra, éneklésre és kézzel írott, kezdetben latin nyelvű imádságok, hittételek olvasására tanították. A magyar nyelvű kódexek írása és olvasása csak a 15. század végén kezdődött el az apácakolostorokban, mivel a szerzetesnők számára nem volt kötelező a latin nyelv megtanulása.

A reformáció korában, a protestáns iskolák – leginkább külföldi egyetemet végzett tanítóiknak köszönhetően – azonban már nemcsak az új hit terjesztésére törekedtek, hanem a műveltség alapjaival is igyekeztek megismertetni híveiket, amikor is kifejezetten erre a célra készült magyar nyelvű ábécés könyvekből oktatták őket. Ezzel a reformált vallásokban megjelent egyfajta világiasodás. A protestánsok térhódításának megakadályozására a katolikus egyház is csakhamar szorgalmazni kezdte a „magyar nyelvű” iskolák alapítását, az 1548. évi VI. tc. pedig egyenesen kötelezte is rá őket, és bár a 17. század elejére már majdnem minden nagyobb községben volt elemi vagy népiskola, azok színvonala erősen függött a helyi egyházközség vezetője, a lelkész vagy a pap, később az irányításuk alatt működő ún. iskolamesterek egyéniségétől, lelkiismeretességétől, sok esetben műveltségétől, az iskolák fennmaradása és működése pedig az aktuális politikai vagy vallási helyzettől. Az egymással szüntelenül versengő egyházi felekezetek csak egyben értettek egyet: írástudás tekintetében Magyarország évszázados elmaradásban van, elsősorban Északnyugat-Európához képest.

Egy Lippán iskolát fenntartó ferences szerzetes 1659-ben a következőket jelentette Rómának: „Amikor ideérkeztem, az egész misszióban (ez Lippán és három faluban 800-900 katolikust

jelentett) nem találtam három emberen kívül valakit, aki egy kevéssé tudott volna írni és olvasni.” A protestáns nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós pedig 1686-ban kiadott zsolnárijának előszavában panaszosan írja: míg Hollandiában csak elvétve találni olyan személyt, legyen az férfi vagy nő, aki nem tud olvasni és írni, addig Magyarországon az iskolázottság helyzete szánalmas és szégyenteljes.

Az írásbeliség magyarországi elterjedését nagy mértékben befolyásolta a falvak földrajzi fekvése (elérhetősége, illetve elszigeteltsége), a települések gazdasági elmaradottsága vagy fejlettsége, valamint a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás (a katolikus egyház újjászerveződése és megerősödése után elüldözték a protestáns tanítókat, a protestáns hívők viszont nem voltak hajlandóak katolikus iskolába járatni gyermekeiket; csak az 1781-es türelmi rendelet után nyílt meg újból számos evangélikus és református iskola, ezek azonban már csak a következő század elején éreztették hatásukat a paraszti műveltség és az írástudás terjesztésében).

1712-ben a zágrábi püspök vikáriusa, Nicolaus Gotthal azt tapasztalta, hogy a török által ellenőrzött területeken (Horvátországban és Magyarországon) a polgárok és parasztok nagyrésze nem tud olvasni és írni: „Úgy vélem, hogy ez más vidékeken is így van, ahol nincs annyi plébániai iskola, mint Itáliában.”

Ugyanakkor egy itáliai utazó a 18. század végén, 1790-ben Selmecebányára érkezvén – ahol bányászatot tanult – egy nápolyi újságban közzétett leveleiben csodálkozva ír az itteni magas szintű írás-olvasni tudásról: „Itt nincs még egy olyan nyomorúságos és elesett személy, aki ne tudna jól írni és olvasni, ... olyannyira, hogy örömmel látjuk, hogy míg az asszonyaik máshol a szerelemről beszélgetnek, addig még a szolgálólányok is a szobákban könyvvel a kezükben a természet törvényéről vitatkoznak, és mindarról, ami az emberiség jogait és kötelességeit illeti.” Minden bizonnyal van némi túlzás ezekben a mondatokban, az viszont tény: Dél-Itáliában a nők között még a 19. századi népszámlások idején is 80-90 % analfabéta volt.

A korabeli Magyarországon Selmecebánya – és a hozzá hasonló néhány kicsi, de művelt város – csak kivételek, apró fénypontok voltak a jórészt még sötét térképen. Sokkal inkább az iskolák elkobzása, bezárása, visszafoglalása, felégetése, a tanítók elűzése és a fenntartók vallásváltoztatása jellemezte a 17-18. századi Magyarországot. Ennek következtében, Eötvös József báró későbbi adatgyűjtése szerint, a 19. század közepére Magyarországon már csak 108, Erdélyben 115 községre esett 100 elemi iskola, ugyanekkor Svájcban 41 helységnek volt

100 iskolája, és míg nálunk 173 – Erdélyben 134 – tanköteles gyermekre jutott egy népiskola, addig Svájcban 58 gyerekre egy.

Csak nagyon lassan érvényesült az a felfogás, hogy az iskola nem lehet a vallásfelekezeti villongások tárgya és eszköze és hogy a tanítás joga egyaránt megilleti bármelyik felekezetet, sőt, hogy az oktatásügy elsősorban nem is egyházi, sokkal inkább állami kérdés, ezért a legfőbb irányító és ellenőrző szerep a központi hatalmat illeti meg.

A magyar politikai elit részéről azonban sokáig – egészen Mária Terézia hatalomra kerüléséig - fel sem merült annak gondolata, hogy kézbe vegye az iskolaügyet, állami tanintézeteket hozzon létre vagy hogy irányelveket fogalmazzanak meg a népoktatás fejlesztése, valamint az iskoláztatási kötelezettség bevezetése tekintetében.

Igaz, Magyarországon a nép művelése több okból sem állt érdekében a világi főuraknak.

Egyik oka, hogy a kultúra iránti közömbösségük miatt sokáig maguk sem ismerték fel az írnitűdás jelentőségét.

Az ország legfőbb tisztségeit betöltő legelőkelőbb főurak közt még a középkor végefelé sem volt magától értetődő az írástudás. Nem tudott írni-olvasni pl. Kinizsi Pál, de 1491-ben a pozsonyi béke hitelesítésekor az ország első méltósága, az írni szintén nem tudó Báthori István országbíró és erdélyi vajda helyett unokaöccse, Báthori György hitelesítette a szerződést.

A birtokos nemesség körében csak a 16-17. században kezdett elterjedni az írásbeliség, a 18. századra ebben a rétegben a férfiak már legalább a nevüket alá tudták írni, igaz, meglehetősen gyermektegy módon. Ennek megfelelően olvasási igényük és szintjük kimerült a kalendáriumok és az imakönyvek forgatásában.

A birtoktalan kisnemesegek körében még rosszabb volt a helyzet: többségük még a 18. század utolsó évtizedeiben is csak keresztet rajzolt a végrendeletre.

A nemes urak népiskola-ellenességének másik oka politikai jellegű. Jól mutatja ezt Sándor Lipót nádor 1805-ben Ferenc császárhoz írt memoranduma, melyben a nádor azért aggódik - nem kis túlzással fűszerezve -, hogy a francia forradalom propagandája már a magyar falvakba is eljutott, a parasztok felforgató újságokat olvasnak, ezért javasolja a falusi kisiskolák csendes felszámolását.

Ezt írja: „A falusi iskolákra vonatkozóan őszintén meg kell vallanom, hogy szükségességüket nem tudom belátni, sőt attól tartok, hogy a parasztnak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük... Az írás és olvasás a falusi népnek véleményem szerint itt nem szükséges... A tapasztalat azt mutatja, hogy a paraszt, ha írni és olvasni megtanult, ... nem annyira a neki való gazdasági munkával, hanem újságok, könyvek és röpiratok olvasásával vesződik.”

A nép általános műveltségi színvonala pedig szoros okozati összefüggésben volt a népoktatás, a népiskolák állapotával, számával, nem utolsósorban az egyéni mentalitás, illetve szellemi igény vezérelte iskolalátogatottsággal. Ez döntött arról, melyik paraszt fizetett pár dénárral többet, hogy fiát írni is megtanítsák. A parasztság körében megjelent az ún. funkcionális analfabétizmus. Ez azt jelentette, hogy gyermekeiket csak telente járaták iskolába, ennél fogva az év nagyrésztében nem használták az akkor megtanultakat, így csakhamar elfelejtették az írás-olvasás tudományát.

A 18. század végén megjelenő felvilágosodásnak köszönhetően az iskoláztatás vonatkozásában is pozitív változások mutatkoztak. A magyarországi analfabétizmus tényleges felszámolására az első kísérlet Mária Terézia tette 1777-től 1806-ig hatályban lévő tanügyi szabályzata, a Ratio Educationis révén, melynek fő reformintézkedései a következők voltak:

- uralkodói jognak deklarálta a közoktatásügy szabályozását
- Magyarország a Habsburg Birodalmon belül önálló oktatásügyi rendszert kapott
- Erdély nélkül nyolc tankerületre osztották az országot (Horvátország önmagában egy tankerületet alkotott), ezek élére főigazgatók kerültek, akiknek jogköre minden felekezetre kiterjedt és akik tanfelügyelők segítségével dolgoztak
- a tanfelügyelők feladata volt – többek között - a népiskolák ellenőrzése
- az iskolarendszert három részre – alsó-, középfokú és felsőoktatásra – osztották és mindegyiknek megszabott tanrenddel kellett rendelkeznie
- kimondta a községek iskolaállítási és fenntartási kötelezettségét
- kötelezővé tette a 6 éves korról kezdődő mindennapos, délelőtti és délutáni iskoláztatást, kitért a szabadidő hasznos eltöltésére, a testedzés, a torna elterjesztésére, erősítette a matematika, a természettudományok, illetve a történelem és a gazdasági ismeretek oktatását; megmaradt a tananyagban a latin tanítása és bár az élő nyelvek közül a németet tette kötelezővé, az elemi iskolai tankönyveket két nyelven (németül és anyanyelven) írták

A reformok terjesztése azonban akadályokba ütközött. A korábban üldözött és ezért bizalmatlan protesztánsok továbbra is ragaszkodtak tanintézményeik egyházi önkormányzatához, de a helyi hatóságok közömbössége, az anyagi eszközök hiánya, az újításoktól való idegenkedés és előítélet, a rendelkezések németesítő és centralizáló igyekezete szülte ellenállás miatt nem volt képes betölteni szerepét.

Hasonló sors várt II. József egyébként szintén sok tekintetben pozitív intézkedéseket tartalmazó népoktatási reformjára is, melynek nagyrészt 1790-ben – az előbbieken felsorolt okok miatt - kénytelen volt visszavonni. Innentől kezdve a magyar országgyűlésnek az elemi iskoláztatás ügyének előmozdítására és a népműveltség emelésére egészen 1868-ig nem sikerült átfogó rendelkezéseket alkotnia, miközben a nyugat-európai nemzetek ekkorra már kifejlesztették és bevezették saját közoktatási rendszerüket.

Az 1867-es kiegyezés nemcsak hazánk gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésében tekinthető határkőnek, hanem a kulturális élet alakulásában is. Lehetővé vált, hogy Magyarország a dualizmus rendszerén belül függetlenné váljon és az Andrássy Gyula gróf kormányában vallás- és közoktatásügyi miniszterként szerepet vállaló báró Eötvös József irányításával folytatódjék a reformkori művelődéspolitiká.

Eötvös a népnevelés egységét vallotta: beleértette mind az iskolai, mind az iskolán kívüli oktatást és nevelést. Annak megvalósítására törekedett, hogy az állam olyan intézményeket hozzon létre, amelyek nemcsak a felnövekvő nemzedék tanítását végzik, hanem az iskolából kimaradtak és a felnőttek esetében is pótolni tudják a tudásbeli hiányosságokat. Ennek jegyében született meg a népoktatási törvény (1867. évi XXXVIII. tc.), melyet 1868-ban vezettek be és amelynek alapjait az 1855. évi Thun miniszter által kidolgozott kormányrendelet képezték. Ez a szervezeti szabályzat – bár burkoltan ennek is germanizálási célja volt - a birodalom egész területére nézve egységesen rendezte az oktatásügyet:

- elrendelte a római katolikus jellegű népoktatásügy újjászervezését, amelynek mintájára aztán a protestánsok is hajlandóak voltak átszervezni iskoláikat,
- kötelezővé tette a 6-12 év közötti gyermekek iskoláztatását,
- az elemi iskolákat felosztotta alsó és felső tagozatokra,
- maximalizálta a tanuló létszámot (100 tanulónál több nem lehetett egy osztályban)
- tantervet állapított meg, melynek keretében szigorúan előírta a megtanítandó ismereteket.

Eötvösék tisztában voltak azzal, hogy az 1868-ban életbe lépett általános tankötelezettségi törvény végrehajtása a nagyfokú iskola- és tanerőhiány miatt több évtizedet vesz majd igénybe. Ezért a már működő és majdani tanítókra még nagyobb és még sokoldalúbb feladat hárult. A törvény hatására egyre több népiskola jött létre, melyekben olyan tanítók tanítottak, akik a felnövekvő nemzedékekkel ugyanúgy foglalkoztak mint a felnőttekkel. Feladatuk közé tartozott még a helyi (községi) élet formálása és közösségeinek megtartása, melynek eredményeképpen a 19. század végén egyre nagyobb számban jöttek létre különféle egyesületek, olvasóköri és munkásotthonok.

De volt még egy másik igen jelentős feladatuk is a tanítóknak: az analfabéták megtanítása írni és olvasni. A statisztika szerint Magyarországon 1880-ban a 6 éven felüli lakosság 58.7 %-a még nem tudott írni és olvasni! Tíz évvel később ez a szám „már csak” 49.4 %.

Eötvös – bár az analfabétizmus felszámolását alapvetően társadalmi feladatnak tekintette -, a tanítóknak meghatározó szerepet szánt e folyamatban: mindenekelőtt az ún. analfabéta-tanfolyamok megszervezésében és lebonyolításában. Felismerte, hogy az analfabétizmus akadályozza a társadalom és a nemzetgazdaság fejlődését, ezért szükségszerű, hogy az írni-olvasni nem tudó felnőttek – szervezett formában, tanfolyami keretek között - elsajátítsák a kulturális értékek befogadásához és alkalmazásához nélkülözhetetlen tudnivalókat.

Ennek eredményeképpen az analfabéták aránya folyamatosan és gyorsan csökkent:

1900-ban a 6 éven felüli lakosság 40.7 %,

1910-ben a 6 éven felüli lakosság 33.3 % volt már csak írástudatlan.

1912-ben, már gróf Zichy János kultuszminiszter nevéhez fűződően megalakult az Országos Szabadoktatási Tanács. Az „alapító rendelet” kimondta, hogy a szabadoktatás elsősorban társadalmi feladat és a Tanács útján csupán annyiban avatkozik a felnőttek oktatásába, a különféle tanfolyamok szervezőinek munkájába, hogy ha arra igényt tartanak, államsegély keretében költségtérítést és oktatóik számára tiszteletdíjat kérhetnek és kaphatnak.

Ez azért is fontos rendelkezés volt, mert a 19. század végén és a századforduló idején a felnőttek írni és olvasni tanítása még járulékos feladata volt a tanítósnak tiszteletdíj nélkül, az 1920-as évektől kezdődően viszont kiemelt kötelességévé vált és költségeiket megtérítette az állam.

Minden bizonnyal ez a rendelkezés, valamint az I. világháború után Klebansberg Kúnó kultuszminiszter tanyai iskolaépítési programja is hozzájárult ahhoz, hogy 1941-ben Magyarországon már kevesebb mint 10 % volt az írni-olvasni nem tudók aránya.

Végezetül említést kell tenni a Központi Statisztikai Hivatal dr. Móricz Miklós által vezetett Népszégtudományi Kutató Csoportjának 1964. évben befejezett, a magyarországi analfabétizmus 1869 és 1910 közötti történetének feldolgozásával kapcsolatos kutatásáról.

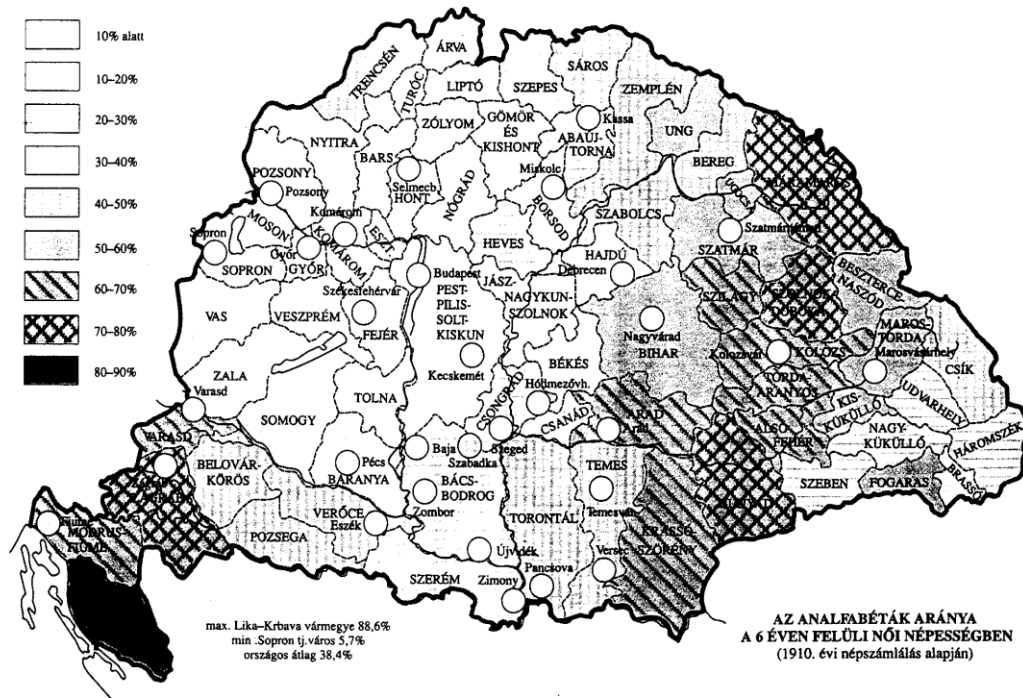
A kutatás eredményeit dr. Dányi Dezső 7 pontban foglalta össze egy, a Demográfia című lapban megjelent cikkében. Íme:

1. Az 1910-ig tartó fejlődés többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, addig a rákövetkező félévszázad alatt éppen a peremrégiókban mutatható ki a legnagyobb mértékű fejlődés. Ezt a tényt az elkövetkező vizsgálatokban tanulságos volna egybevetni a demográfiai mutatók, a foglalkozási összetétel megváltoztatásával is.
2. A 19. század közepén nem a legiparosodottabb városaink analfabétizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kultúrcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzik Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorló, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédréteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban és építkezéseknél és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnik és a városi népesség írástudatlanságát a munkásosztály nyomora idézi elő, mert gyermekeiket a nyomor, a gyermekmunka kényszerű lehetőségei fosztják meg a betűvetés elsajátításától.
3. Az analfabétizmus mértékét és felszámolását nagymértékben az iskolahálózat nagysága és sűrűsége, továbbá egyes tájak gazdasági, valamint társadalmi viszonyai határozták meg. Legjellemzőbb példája, hogy a török által legjobban elpusztított és újraterelített déli területek kiemelkedő kulturális szintet értek el a 19. század közepére, mivel a császári és a katonai közigazgatás itt már a 18. században sűrű iskolahálózatot létesített.

4. A nemek közötti különbség az analfabétizmus terén is kimutatható. A nők analfabétizmusa még 1910-ben is 10 %-kal volt magasabb mint a férfiaké. Az egyes régiók minimális és maximális értékei között pedig még nagyobb volt a különbség. A vizsgált időszakban a két nem analfabétizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádban gyorsult fel a fejlődés üteme. Az is megemlítendő, hogy a nők analfabétizmusának szóródása annál kisebb – megyei szinten – minél magasabb az írni-olvasni tudó férfiak aránya a régióban.
5. Egyáltalán nem valószínűtlen megállapítás, hogy az analfabéta népesség nagyobb arányokban halálozott el mint az írni-olvasni tudók. 1910-ben az életben lévő 60-70 évesek között 10-15 %-kal volt magasabb az írni-olvasni tudók aránya.
6. Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolaügy kifejlődése után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. Az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya nagymértékben hullámzott a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint. Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás a 19. század második felében már nem alkotott különbségtévő tényezőt az írás-olvasás elsajátítása terén, illetve, hogy a tömeges népoktatás kifejlesztése nem az egyházi szervezettől függött.
7. Nem mutatható ki semmiféle törvényszerű összefüggés az analfabétizmus és a népsűrűség, valamint a bevetett terület aránya között.

Az analfabéták aránya Magyarországon (1869—1910)

A) Horvát-Szlavonországgal (1)	6 évesnél idősebb népesség (2)	ebből írni-olvasni nem tud (3)	%
	1000-ben		
1869.	12 351,3	8 760,7	68,7
1880.	13 039,1	7 649,9	58,7
1890.	14 433,6	7 107,3	49,4
1900.	16 183,1	6 586,7	40,7
1910.	17 656,3	5 881,1	33,3
B) Mai Magyarország területén (4)			
1910.	6 463,3	1 269,8	19,7
1920.	7 194,9	1 092,8	15,2
1930.	7 619,0	734,8	9,6
1941.	8 380,5	635,6	7,6
1949.	8 253,5	498,4	6,0



Néhány érdekesség:

A népesség írni-olvasni tudásának megállapítása 1869-1960 között minden népszámlálás programjában szerepelt. Az első négy magyar népszámlálás kizárólag a népesség írni-olvasni tudásának megállapítására szorítkozott. Azt a gyakorlatot követték, hogy mindazokat, akik az alsófokú iskolának legalább egy osztályát elvégezték, írni-olvasni tudónak tekintették még abban az esetben is, ha pl. betegség vagy idős kor következtében ezt a tudásukat nem használták vagy elfelejtették. Csak az 1960-as népszámlálás tekintette ezeket egységesen analfabétának. A régebbi népszámlálások az analfabétizmust a 6 éves és idősebb népesség vonatkozásában vizsgálták (a 6 éven aluliakat analfabétának tekintették, az első osztályosokat pedig bevallás szerint minősítették írni-olvasni tudónak vagy nem tudónak) és csak 1949-ben tértek rá a 7 éves és annál idősebb népesség vizsgálatára, mert rájöttek, hogy a 6 esztendőes gyermekek java része még nem tanulhatott meg az első iskolaév első negyedében írni-olvasni és ekkortól kezdődően – feltehetően a korábbi iskolareformok hatására – kezdték vizsgálni a népesség műveltségi színvonalát is különböző kiegészítő kérdésekkel.

Felhasznált irodalom:

Dr. Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten, Statisztikai Közlemények, 63. kötet, 1. szám

Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz..., Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, Budapest, 1996.

Dr. Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon, Demográfia, 1964, 2. szám.

Dr. Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869-1963, Demográfia, 1964, 2. szám

T. Kiss Tamás: A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből, IIZ/DVV Bp., Projektiroda, Budapest, 2000.

Dr. Bényei Miklós: A magyar írásbeliség ezer éve (www.vkszh.hu/benyei)